

SUMMARY IN DUTCH

In dit proefschrift zijn mogelijke antecedente en consequente variabelen van de ontwikkeling van wijsheid onderzocht, met bijzondere aandacht voor het tijdsperspectief. In hoofdstuk 1 is uiteengezet wat het belang is van het tijdsperspectief, met name herinneringsprocessen, voor de ontwikkeling van wijsheid. Vervolgens is er een wijsheidsmodel, het H.E.R.O.(E)-model, beschreven en zijn de vijf onderdelen van het model beschreven. Ten slotte zijn de onderzoeken, die in het proefschrift per hoofdstuk worden besproken, kort geïntroduceerd.

In hoofdstuk 2 hebben we een vrij uitgebreide en kritische bespreking opgenomen van de literatuur over *reminiscentie* en *life-review*, met speciale aandacht voor de onderstaande aspecten, die het relevantst zijn voor ons wijsheidsmodel, namelijk een levensduur- (ontwikkelings-)perspectief, individuele verschillen en relaties met de geestelijke gezondheid. In hoofdstuk 2 worden eerdere (bijv. Webster & Cappeliez, 1993; Webster & Jong, 1988) pleidooien voor een levensduurperspectief ten aanzien van *reminiscentie* bekrachtigd. De meeste mensen herinneren zich vanaf hun kindertijd tot aan het eind van hun leven, ten minste af en toe, hun verleden. Wat aanvankelijk begint als een ervaring van sociale binding, waarbij ouders het kind stimuleren zich dingen te herinneren en waarbij zij die herinnering structureren, gaat uiteindelijk over in een verfijnd, zelf-geïnitieerd vermogen om selectief episodische herinneringen op te halen voor bepaalde doelen. Naarmate de levenservaringen toenemen en maatschappelijke verwachtingen veranderen (denk aan carrière- en relatiedruk), herinneren jongvolwassenen en oudere volwassenen zich hun verleden om met gevarieerdere en specifiekere thema's te kunnen omgaan, zoals het zich herinneren van overleden geliefden (behoud van intimiteit), en om zich eerdere succesvolle copingstrategieën (probleemoplossing) te herinneren.

In hoofdstuk 2 zijn verschillende onderzoeken besproken waarin consequent is aangetoond dat er (volgens metingen van de *reminiscence function scale*; RFS) over het geheel genomen geen leeftijdsverschillen zijn wat betreft de *totale* omvang van *reminiscentie*, maar dat er wel theoretisch consistente leeftijdsverschillen zijn wat betreft *specifieke* functies (jongere volwassenen scoren bijv. hoger op probleemoplossing en identiteit; oudere volwassenen scoren hoger

op voorbereiding op de dood en leren/informereren). Die resultaten stroken met de bevindingen die in hoofdstuk 5 worden gepresenteerd, waarin er wat de totale hoeveelheid wijsheid betreft geen verschil was tussen jongvolwassenen en oudere volwassenen, maar waarin wel verschil was wat specifieke aspecten betreft (jongvolwassenen scoren bijv. lager op kritische ervaringen; oudere scoren lager op humor). Die bevindingen staven onze stellingname dat een levensduurperspectief in het onderzoek naar zowel reminiscentie als de ontwikkeling van wijsheid gerechtvaardigd is.

Een tweede overeenkomst tussen reminiscentie en wijsheid is de notie van individuele verschillen. In hoofdstuk 2 worden verschillende contextuele en persoonlijkheidsvariabelen in verband gebracht met verschillende soorten en frequenties van reminiscentie. Op soortgelijke wijze bestaat er ook een correlatie tussen het ontstaan van wijsheid en specifieke karaktertrekken of omstandigheden (bijv. Randall & Kenyon, 2001; Mickler & Staudinger, 2008). Webster (2010) heeft bijvoorbeeld vastgesteld dat er een negatieve correlatie bestaat tussen zowel hechtingsvermijding als hechtingsangst en scores op de Self-Assessed Wisdom Scale (SAWS). Deze bevinding wijst er met andere woorden op dat mensen die vanaf het begin van hun leven veilig gehecht zijn aan hun primaire verzorgers, een verhoogde kans hebben om later in hun leven wijsheid te ontwikkelen. Andere individuele verschilvariabelen, zoals de extraverte persoonlijkheidstrekk, voorspellen aspecten van zowel reminiscentie als wijsheid. In hoofdstuk 6 wordt nader ingegaan op de relatie tussen wijsheid en de individuele verschilvariabele identiteitsstijlen.

Reminiscentie (hoofdstuk 2) en wijsheid (hoofdstuk 5 en 7) zijn ten slotte nauw verbonden met de geestelijke gezondheid. Een van de sterkste voorspellende reminiscentie-indicatoren van negatief welbevinden is het herleven van verbittering. Mensen die vaak terugdenken aan perioden in hun verleden waarin zij, in hun beleving, onrechtvaardig zijn behandeld of waarin zij door bepaalde mensen, situaties of het leven in het algemeen onterecht zijn tegengewerkt, zijn vaak rancuneus, angstig en gedeprimeerd. Wijze mensen, daarentegen, maken wel degelijk ook pijnlijke en stressvolle gebeurtenissen mee (zie hoofdstuk 7), maar in plaats van daarover te piekeren, zullen ze die gebeurtenissen eerder met gepaste objectiviteit evalueren om ervan te leren, ze zullen ze in perspectief plaatsen en uiteindelijk in hun leven integreren (bijv. Gluck, Bluck, Baron, & McAdams, 2005; Plews-Ogan, Owens, & May, 2013). Kortom, onderzoekers van wijsheid denken dat het terugdenken aan ons persoonlijke verleden een essentiële factor van wijsheid is. Desalniettemin,

hoewel leken intuïtief verband leggen tussen wijsheid en een op de toekomst gericht tijdsperspectief (denk aan culturele vingerwijzingen dat het verstandig is om toekomstplannen te maken, zoals wordt uitgedrukt in sprookjes en fabels van Aesopus), ontbreekt direct empirisch onderzoek naar de relatie tussen wijsheid en een op de toekomst gericht tijdsperspectief volkomen.

In hoofdstuk 3 en 4 wordt de discussie over het tijdsperspectief verder uitgebreid om toekomstgerichtheid mee te nemen. In hoofdstuk 3 wordt een nieuwe graadmeter voor een evenwichtig tijdsperspectief geïntroduceerd en in hoofdstuk 4 wordt de relatie toegelicht tussen een evenwichtig tijdsperspectief en geestelijke gezondheid en wijsheid gedurende een heel mensenleven. In hoofdstuk 3 wordt de ontwikkeling en initiële validatie van de Balanced Time Perspective Scale (BTPS) beschreven. In een steekproef van 238 jongvolwassenen met verschillende etnische achtergronden ($M = 21,2$ jaar) kregen de deelnemers de uit 28 onderdelen bestaande BTPS voorgelegd, alsmede enkele graadmeters voor geluk, welbevinden en gevoel van eigenwaarde. Een principale-componentenanalyse (PCA) droeg twee theoretisch consistente en verschillende tijdsoriëntaties aan: een uit 14 onderdelen bestaande positief-verledensubscalaal ($\alpha = .88$ en een uit 14 onderdelen bestaande positieve-toekomstsubscalaal ($\alpha = .92$). Door de twee subschalen op basis van de mediaan te delen, ontstaat een model met vier categorieën. Mensen die op beide subschalen lager dan de mediaan scoorden, werden ingedeeld in de categorie 'tijdbeperkend'; zij die op het verleden hoger dan de mediaan scoorden, maar op de toekomst lager, werden ingedeeld in de categorie 'reminiscenten'; zij die op de toekomst hoger dan de mediaan scoorden, maar op het verleden lager, werden ingedeeld in de categorie 'futuristen', en zij die op beide subschalen hoger dan de mediaan scoorden, werden ingedeeld in de categorie 'tijdverruimend', oftewel een evenwichtig tijdsperspectief. Zoals voorspeld, was er een verband tussen een evenwichtig tijdsperspectief en hogere scores op de drie graadmeters voor subjectief welbevinden (SWB) en op de bijbehorende subschalen van de Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI), hetgeen wees op convergente validiteit. Belangrijke mogelijke tekortkomingen wat de in hoofdstuk 3 beschreven resultaten betreft zijn onder meer het delen van de schalen op basis van de mediaan om categorieën te vormen (omdat dat zou betekenen dat de categorieën hoogst waarschijnlijk per steekproef anders ingedeeld zouden worden), een tekort aan volwassenen van middelbare leeftijd en oudere volwassenen, en het ontbreken van aanvullende graadmeters (bijv. persoonlijkheidstrekken) die van invloed zouden kunnen zijn op de resultaten. In hoofdstuk 4 worden deze en andere punten openhartig behandeld.

In hoofdstuk 4 wordt, voor zover wij weten, een van de eerste pogingen beschreven om direct verband te leggen tussen een evenwichtig tijdsperspectief en wijsheid. Dat is als zodanig een belangrijke eerste stap in het onderzoeken van de vraag of en hoe deze twee veelomvattende domeinen met elkaar in verband staan. In hoofdstuk 4 wordt voortgeborduurd op de in hoofdstuk 3 beschreven resultaten door het verband tussen een evenwichtig tijdsperspectief en welbevinden conceptueel te herhalen bij een grote ($n = 512$) levensloop bestrijkende steekproef onder Nederlandse volwassenen ($M_{leeftijd} = 46,46$, $SD = 21,37$), bestaande uit 186 mannelijke en 326 vrouwelijke deelnemers uit drie leeftijdsgroepen (jong, van middelbare leeftijd en ouder). De in hoofdstuk 3 geïntroduceerde groepsindeling is gebruikt en de resultaten van de twee onderzoeken vertoonden wat welbevinden betreft zeer veel overeenkomsten. Toen er een ruimere graadmeter werd gebruikt voor het meten van het psychologische, emotionele en sociale welbevinden (de Mental Health Continuum-Short Form; MHC-SF), bleek opnieuw uit de resultaten dat een evenwichtig tijdsperspectief (de categorie 'tijdverruimend') in vergelijking met zowel de categorie 'tijdbeperkend' en 'reminiscenten' hoger scoorde op geestelijke gezondheid. In lijn met de in hoofdstuk 3 beschreven bevindingen scoorde de categorie 'tijdverruimend' in absolute zin hoger dan de categorie 'futuristen' (respectievelijk $M = 60,1$ versus $M = 57,3$), maar dit had geen invloed op de statistische significantie. Gezien het feit dat Webster en Ma (2013) vaststelden dat de categorie 'tijdverruimend' wat de afhankelijke variabelen tevredenheid met het leven (SWLS) en geluk (OHQ) betreft statistisch hoger scoorde dan de categorie 'futuristen', concluderen we, op basis van de huidige resultaten, dat er wat geestelijke gezondheid betreft een klein maar wezenlijk verschil bestaat tussen de categorieën 'tijdverruimend' en 'futuristen'.

De bevindingen met betrekking tot de relatie tussen een evenwichtig tijdsperspectief en wijsheid bieden verdere ondersteuning van onze hypothese. Mensen in de categorie 'tijdverruimend' scoorden significant hoger dan alle drie de andere categorieën ('tijdbeperkend', 'reminiscenten' en 'futuristen'). Dat ondersteunt onze stellingname dat wijze mensen gebruikmaken van positieve ervaringen uit het verleden en ook anticiperen op positieve toekomstplannen en -activiteiten. Resultaten uit onze regressieanalyses, waarin wij de afwijking van optimale scores als onze graadmeter van BTP hebben gebruikt, wijzen er bovendien op dat deze resultaten hard genoeg zijn om evident te zijn, zelfs nadat rekening is gehouden met verschillende demografische, gezondheids- en persoonlijkheidsvariabelen.

In hoofdstuk 5, 6, en 7 wordt nader ingegaan op de niet-temporele antecedenten en consequenties van wijsheid. Erikson (1963) stelt dat de late adolescentie en vroege volwassenheid in het teken staan van de ontwikkeling van een ego-identiteit en dat een mogelijk kracht van de laatste psychosociale taak van ego-integriteit (in de late volwassenheid) wijsheid is. Als zodanig wordt wijsheid voorafgegaan door identiteit. Erikson stelde desalniettemin dat latere psychosociale crises hun oorsprong hebben in vroege en primitieve vormen van dergelijke krachten en al zichtbaar zijn voordat zij een bepalend aandachtspunt voor de persoon in ontwikkeling worden. Zo kan het aanvankelijke vertrouwen in de vroege jeugd een voorbode zijn van volledige intimiteit bij de jongvolwassenen; in beide ontwikkelingsfasen is het vertrouwen van nieuwe intimi van essentieel belang. In dat opzicht kan *identiteit* (wie word ik?) de kiem planten voor de wijsheid die tot uitdrukking komt in de *ego-integriteit* (wie ben ik geweest?).

In hoofdstuk 5 zijn leeftijdsverschillen op het gebied van wijsheid onderzocht, alsmede de relatie tussen wijsheid en geestelijke gezondheid. Op basis van dezelfde, in hoofdstuk 4 genoemde grote levensloopbestrijkende steekproef, bleek uit de resultaten dat de hoogste mate van wijsheid werd gemeten bij volwassenen van middelbare leeftijd ten opzichte van jongere en oudere volwassenen, die niet van elkaar verschilden. Een analyse van de individuele factoren van de SAWS wees op belangrijke leeftijdstrends, die gezamenlijk bijdragen aan ons inzicht in leeftijdsverschillen op het gebied van wijsheid en de mogelijke ontwikkeling daarvan. Zo scoren volwassenen van middelbare leeftijd hoger op openheid dan oudere volwassenen. Dat wijst erop dat volwassenen van middelbare leeftijd, evenals jongere mensen, uit zijn op nieuwe ervaringen (in plaats van veilige, comfortabele routines), bereid zijn afwijkende standpunten in te nemen, en sneller geneigd zijn mensen met andere achtergronden te accepteren. In lijn met de socio-emotionele selectiviteitstheorie (Carstensen, 2006) leggen oudere volwassenen (die een kortere FTP hebben) minder nadruk op naar buiten gerichte, informatiegeoriënteerde initiatieven (bijv. reizen, afwijkende partnerkeuze) en richten zij zich in plaats daarvan op emotionele doelen (bijv. het versterken van relaties met bekenden). Bij oudere volwassenen draagt dat blijkbaar bij aan een hogere mate van geluk, maar het verklaart mogelijk ook ten dele de lagere scores op het gebied van openheid in de SAWS. Deze stellingname wordt gesteund door Thomas en Kunzmann (2013), die onlangs hebben vastgesteld dat er een omgekeerde relatie bestaat tussen leeftijd en de mate waarin iemand ervoor open staat om na te denken over negatieve levensgebeurtenissen, met name echtelijke twisten.

Volwassenen van middelbare leeftijd scoren vergeleken met oudere volwassenen ook hoger op humor. Humor, zoals getoetst met de SAWS, gaat gepaard met een zekere zelfspot, oftewel jezelf niet te serieus nemen, een ironische houding ten aanzien van het leven en zijn onvoorspelbare tekortkomingen, het doen van moeite om humor te gebruiken ter verlichting van stressvolle ervaringen, en een altruïstisch voornemen om anderen een beter gevoel te geven door de juiste humor te gebruiken. Als zodanig is humor een belangrijke heuristiek voor zelfregulatie.

Emotionele regulatie is het hoogst bij volwassenen van middelbare leeftijd in vergelijking met zowel jongere als oudere deelnemers. Jongere volwassenen worden vaak voor het eerst geconfronteerd met nieuwe en uitdagende taken (om er een paar te noemen: relaties, identiteitsvorming, carrièrekeuzes, vrijetijdsbestedingen, gezondheidsgedrag) terwijl de cognitieve en emotionele vermogens nog steeds in ontwikkeling zijn. Bovendien leiden relatief onvolgroeide neurologische systemen (bijv. de frontale kwab) tot slechte gedragskeuzes, die vervolgens weer voor emotionele onrust zorgen. Oudere volwassenen hanteren hun emoties daarentegen blijkbaar op een gekleurde manier en geven daarbij blijk van een 'positiviteitseffect'. Wanneer oudere volwassenen worden geconfronteerd met onaangename gedachten en gevoelens, dan hebben zij de neiging hun focus te verleggen (bijv. zowel perceptie als aandacht) naar vrolijkere aspecten om toch een positieve emotionele toestand te bewaren. Volwassenen van middelbare leeftijd hebben dus wellicht de cognitief-emotionele volgroeidheid die jongeren ontberen, alsmede de motivatie en/of het cognitieve vermogen die ouderen ontberen, om zowel positieve als negatieve emoties op de juiste wijze te ervaren en te begrijpen.

Volwassenen van middelbare leeftijd en oudere volwassenen hebben ten slotte, zoals verwacht, gemiddeld genomen meer kritische levenservaringen dan jongere volwassenen. In dat opzicht is de chronologische leeftijd een indicatie voor cumulatieve levensgebeurtenissen die pijnlijk, stressveroorzakend en misschien zelfs traumatisch en levensbepalend zijn. Als mensen in staat zijn hun emotionele reacties te reguleren, humor als copingmechanisme aan te wenden, open te blijven staan voor nieuwe manieren om met uitdagende situaties in het leven om te gaan en gebruik te maken van een uitgebreide verzameling ondersteunende herinneringen, dan kunnen dergelijke levensgebeurtenissen een katalysator van wijsheid worden. In hoofdstuk 7 worden deze stellingen besproken in het kader van posttraumatische groei.

In hoofdstuk 6 hebben we de relatie onderzocht tussen identiteit, wijsheid en kritische levenservaringen. De deelnemers aan dit onderzoek (112 vrouwen en 47 mannen in de leeftijdsgroep van 17-38 jaar, $M = 20,42$, $SD = 3,62$) werd ook gevraagd een kort verhaal te schrijven over een zeer stressvolle periode in hun leven. Dat verhaal werd vervolgens gecodeerd op basis van het onderwerp (inzicht, afsluiting, contextuele complexiteit en intensiteit) die in verband werden gebracht met een wijze persoon. Correlationele analyses staafden de onderzoekshypothesen in die zin dat er een positieve correlatie werd vastgesteld tussen de volwassenere vormen van identiteitsstijlen (de informatiegeoriënteerde stijl) en wijsheid. Er werd bovendien een positieve correlatie vastgesteld tussen wijsheid en de verhalen over kritische levensgebeurtenissen. Wijzere mensen vertelden verhalen waarin zij hun eigen aandeel in de stressvolle gebeurtenis erkenden (inzicht) en waarin zij blijk gaven van inzicht in de vele contextuele variabelen (contextuele complexiteit) die mogelijk hadden bijgedragen aan het ontstaan en de oplossing van de kritische levensgebeurtenis. Wijze mensen waren beter in staat om deze factoren, alsmede de gedachten en gevoelens waarmee de ervaring gepaard ging, te integreren en verder te gaan met hun leven (afsluiting).

Er werd ook een positief verband gelegd tussen wijsheid enerzijds en attributionele complexiteit en empathie anderzijds. In lijn met de bevindingen op het gebied van kritische levensgebeurtenissen erkennen wijze mensen dat complexe menselijke gedragingen meestal meerdere determinanten hebben. Als zodanig draagt het vermogen om verschillende op elkaar inwerkende gebeurtenissen te zoeken en aan te wijzen, bij aan een beter begrip van de sociale dynamiek en omgangsvormen. Deze resultaten stroken met de opvatting dat wijze mensen goed ontwikkelde relativerende vaardigheden hebben (bijv. Ardelt, 1997).

Bovendien scoorden wijze mensen hoger op empathie, die - nogmaals - een belangrijk uitvloeisel is van wijsheid. De in hoofdstuk 6 beschreven positieve correlatie tussen de SAWS en empathie werd onlangs opnieuw waargenomen in een Duitse steekproef waarin dezelfde beoordelingscriteria werden gebruikt (Gluck, et al, 2013). Cognitieve vaardigheden (zoals attributionele complexiteit) kunnen, in combinatie met het 'op de ander gerichte' aspect van het H.E.R.O.(E)-model van wijsheid, de empathie bevorderen. Wijze mensen worden, met andere woorden, gemotiveerd door de beweegredenen en intenties van anderen (theory of mind) en zijn in staat die te begrijpen. Omdat zij in staat zijn zichzelf te herkennen in de behoeften van anderen, zijn zij ook beter in staat empathie te voelen en te uiten.

Verschillende auteurs op het gebied van wijsheid zijn het eens met de stellingname dat wijsheid haar oorsprong vindt in moeilijke levenservaringen (bijv. Birren & Fisher, 1990; Etezadi & Pushkar, 2013; Gluck & Bluck, 2013; Karelitz, Jarvin, & Sternberg, 2010; Staudinger & Gluck, 2011; Webster, 2010). In hoofdstuk 7 wordt een van de eerste studies beschreven waarin het ogenschijnlijke verband tussen posttraumatische groei en wijsheid rechtstreeks wordt onderzocht. We hebben verschillende fasen onderzocht in de ontwikkeling van zeer stressvolle of traumatische levensgebeurtenissen naar psychologisch welbevinden. Elk van deze fasen is complex, en als zij elk afzonderlijk zouden worden gemeten, zouden er belangrijke aspecten verloren kunnen gaan. Daarom hebben we de fasen voorgesteld als latente variabelen waaraan twee of meer manifeste variabelen werden gekoppeld. De bivariate resultaten wezen op een significant positieve correlatie tussen wijsheid en beide indicaties voor posttraumatische groei (PTG), wat een voorlopige ondersteuning biedt voor een verband tussen PTG en wijsheid, dat in de literatuur over PTG wordt voorondersteld (bijv. Aldwin & Levenson, 2004; Joseph & Linley, 2005; Linley, 2003; Plews-Ogan, Owens, & May, 2013; Tedeschi & Calhoun, 2004).

Met behulp van structurele vergelijkingsmodellen hebben wij een positieve ontwikkeling waargenomen van trauma naar wereldbeeld. Zeer stressvolle gebeurtenissen dwingen mensen er vaak toe hun kernovertuigingen (over het zelf, anderen, en de wereld in het algemeen) te herwaarderen en na te gaan hoe belangrijk de gebeurtenis voor het zelf was, of nog steeds is. Wereldbeeldniveaus waren vervolgens een gunstige voorbode van zowel PTG als wijsheid. Wanneer iemands wereldbeeld aan diggelen valt (Janoff-Bulman, 1992), gaan mensen twijfelen aan eerdere overtuigingen over zichzelf en over de wereld om hen heen. Ze moeten andere manieren vinden en afwegen om zichzelf te begrijpen, de dynamiek van relaties te begrijpen en toekomstplannen na te streven waarin zij geloven. Deze fundamentele pogingen tot zingeving dragen bij aan wijsheid. Ter afsluiting, en in lijn met de in hoofdstuk 5 beschreven bevindingen inzake wijsheid en geestelijke gezondheid, waren PTG en wijsheid beide een gunstige voorbode van psychologisch welbevinden (aangeduid met graadmeters van optimisme, ego-integriteit en eigenwaarde). Als traumatische gebeurtenissen met een wijze blik worden bekeken, kan het zijn dat mensen uiteindelijk een beter gevoel over zichzelf hebben, een nieuwe betekenis aan hun leven kunnen geven en de toekomst met meer optimisme tegemoet kunnen treden.

In hoofdstuk 8 zijn de algemene bevindingen van dit proefschrift besproken, inclusief zijn tekortkomingen en sterke punten. Onder de

eerstgenoemde categorie vielen punten die specifiek betrekking hadden op elk onderzoek (bijv. steekproefkenmerken, de transversale aard van de bevindingen en mogelijke psychometrische tekortkomingen van schalen waarmee het tijdsperspectief en wijsheid werden gemeten), alsmede enkele algemenere punten (bijv. het aanmerken van bepaalde variabelen als antecedenten in plaats van consequenties).

Ondanks deze tekortkomingen heeft dit proefschrift ook veel sterke punten. Ten eerste denken wij dat, in het licht van de volgende stelling van Gluck and Bluck (2013): "Er is slechts weinig theoretisch, en nog minder empirisch onderzoek direct gewijd aan de vraag hoe wijsheid zich gedurende een mensenleven zou kunnen ontwikkelen" (pag. 75), het in dit proefschrift ontwikkelde model (zie afbeelding 1 in hoofdstuk 8) een belangrijke heuristische conceptualisatie levert. Ten tweede introduceren wij een aantal vroege - zo niet eerste - studies naar kerndomeinen. Zo was het dankzij de constructie en voortdurende validatie van de BTPS voor het eerst mogelijk het verband tussen een evenwichtig tijdsperspectief en wijsheid (hoofdstuk 4) rechtstreeks te onderzoeken, en in hoofdstuk 6 en 7 wordt het eerste bewijsmateriaal geleverd voor het verband tussen de ontwikkeling van identiteit en posttraumatische groei enerzijds en wijsheid anderzijds. Hoofdstuk 8 wordt afgesloten met een aantal suggesties voor toekomstig onderzoek, zoals schaalverfijning, longitudinaal korte-termijnonderzoek naar omstandigheden in de kindertijd die een voorbode kunnen zijn van wijsheid (bijv. het ontstaan van een stevige hechting en de ontwikkeling van empathie), en onderzoek naar kwalitatieve aspecten van wijsheid door middel van verhalen en biografieën.

Wijsheid is een gewaardeerde eigenschap die mensen sinds mensenheugenis en in alle samenlevingen hebben nagestreefd. De psychologische wetenschap heeft dit complexe en dynamische proces pas onlangs onderzocht. Wijsheid heeft ontwikkelingstijd nodig om te groeien en te rijpen, en de weg naar wijsheid is een slingerweg die we blijven bewandelen. Wijsheid gaat ook gepaard met het zich eigen maken van persoonlijke tijdsperspectieven, alsmede de sterke drang om onszelf te begrijpen door over onszelf na te denken en de dwingende teleologische drang om naar onze toekomst te kijken. Dit proefschrift heeft, weliswaar in grote lijnen, een voorlopig ontwikkelingskader gedocumenteerd waarin het tijdsperspectief en andere essentiële, met wijsheid verbonden antecedente en consequente variabelen, zijn verankerd.

